

Milena Kirova

(Bulgaria, Sofia University St. Kliment Ohridski)

The Last Revival Work

Abstract: This is a text preceding the phototypographic edition of *Half a Century of Bulgaria 1878–1928. An Illustrated Anniversary Collection* originally published in 1929; the new edition is dedicated to the 100th anniversary of Ivan Vazov's death. The aim of the text is to introduce the readers to the historical setting and the personal circumstances in which the volume was created. The author outlines the strategy adopted by Evgenia Mars in structuring the volume and goes on to present the contents of the different sections, introducing some of the authors. Above all, she elaborates on the tribute paid by the editor, Evgenia Mars, to Bulgarian history and Bulgarian culture. Her work was the product of the national ideals she shared with Vazov and the spirit of the “last Revival generation” in Bulgarian history.

Key words: Evgenia Mars, Ivan Vazov, *Half a Century of Bulgaria 1878–1928*

Милена Кирова

(България, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“)

Последното възрожденско дело

Двайсетте години на двайсети век са мрачно и объркано време в българската история. Озовало се наред тежка икономическа и политическа криза, мъчещо се да надживее катастрофата на дълго лелеяния идеал за национално обединение в етнически граници, обществото има нужда от духовни опори. Само че културата също е в криза. Нейното развитие се случва като разпилян и центробежен процес: в отделни проблясъци и различни посоки, което по-скоро засилва усещането за хаос. Не се чуват авторитетни, успокоителни гласове, липсват фигури, които биха успели да постигнат единно съгласие и да посочат пътя напред. А най-много липсва силната бащинска фигура на един Народен поет, на Патриарх, който би успял да плаче с едната, да се гневи с другата, да укорява третата част на българския народ. Липсва, най-кратко казано, Вазов, умрял сякаш по символичен начин с края на онази епоха, която пазеше и отхранваше възрожденските копнежи по здраво и силно Отечество.

И точно в тези условия, когато всеки търси спасението за себе си и така както го вижда възможно, една жена, вече на зряла възраст, извършва дело с духа на Вазовото присъствие, бъдещо спомена за големите родолюбиви жестове на Българското възраждане. След като усилията ѝ се превърнат в действителност, съвременниците ще им дадат рядко срещана еднородна оценка: „удивително постижение“, „крупно родолюбиво дело“ и „рядък подвиг“. Не си спомням да има нещо друго, направено в българската култура през 20-те години, посрещнато по толкова еднозначен и всеобщо хвалебствен начин. Историческата памет обаче може да бъде смайващо къса. Няколко десетилетия по-късно това „удивително постижение“ ще бъде забравено и погребано, „физически“ и духовно, в руините на своето време. Едва днес, след близо век, то най-сетне възкръсва. Но сега вече му дължим не просто внимание, а разяснение, което би го ситуирало адекватно в обстоятелствата на неговия някогашен контекст. Затова ще се върна назад, към времето и условията, в които е било замислено и осъществено.

Скоро, след като през септември 1921 г. умира нейният голям приятел и духовен крепител Вазов, животът на Евгения Бончева-Елмазова, по-известна като Евгения Марс, се променя дълбоко и необратимо. Започва едно дълго и трудно десетилетие, белязано с болест, грижи и финансови затруднения. Стопанинът на къщата, прочутият столичен зъболекар д-р Михаил Елмазов, пада на легло от тежък катар, който му причинява продължителна бронхопневмония, нуждаеща се от скъпи лекарства и постоянни грижи. По-малкият син, Павел Елмазов, едва започва своята кариера на голямата оперна сцена; по-големият, Владимир, вече се е превърнал в нескончаем източник на проблеми и прави дълг след дълг вместо да допринесе с нещо. Голямата къща и всички грижи за семейството лягат върху ръцете на петдесетгодишната Евгения Марс – довчера светска дама и стопанка на известен литературен салон.

През 1925 г., притисната от обстоятелствата, тя продава на Народната библиотека най-ценния подарък, който някога ѝ е правил Вазов – красивата сребърна лира с венец, връчена му заедно с названието Народен поет точно трийсет години по-рано. Продажбата събужда противоречиви реакции. Ана Карима оглавява лагера на мърморещите противници с несправедливи и невъздържани обвинения, които ще продължи да публикува в пресата години наред, чак докато се окаже осъдена на един месец затвор и глоба от 250 лева за разпространяването на клевета. От другата страна са малкото хора, които познават ситуацията отблизо и са склонни към състрадание и емпатия. Например Жана Николова-Гълъбова, която предупреждава:

Имайте предвид, че това се случва във времето след войните. Голяма нищета! [...] Евгения Марс тогава е била в изключително тежко положение. Аз знам от хора, които са ѝ били близки, че тя, както има една приказка, просто „калта от ноктите си давала“, за да свърже двата края. Нямаше никакви приходи. Тая жена е била в голяма нищета! (Симова/Simova 2004: 54)¹

Историческата оценка – както винаги, надмогва разнородните мнения и личните пристрастия на всяка епоха. Благодарение на тази продажба скъпоценната лира попада не в някоя частна колекция с несигурно бъдеще, а в току-що основания Вазов музей и става достъпна за множество поколения българи. Впрочем и днес ни учудва (даже особено днес) прозорливата щедрост на българската държава, която успява да отдели трийсет хиляди лева за един артефакт с най-вече символична стойност посред кризата на рухналата икономика и почти безконечен дълг.

Нямаме никакво свидетелство какво е накарало Евгения Марс да продаде юбилейната лира на Вазов тъкмо през 1925 година. (Множество други реликви, които ѝ са били подарени от Вазов, остават – та чак до днес, затворени в дома ѝ на улица „Бачо Киро“.) Не можем и да гадаем дали вече е имала представа какво ще направи с получените пари и дали е изпитвала вътрешната принуда да върне по някакъв начин своя „дълг“ към паметта за Патриарха на българската литература. Това, което знаем със сигурност, е, че три години по-късно започва да реализира един лично неин и много амбициозен проект. Родила се е идеята да подари на своите съвременници словесен паметник на (разклатеното тогава) национално достойнство. Трудно е да се измисли нещо по-близко до духа и дори до буквата на Вазовото присъствие в българската култура.

Сборникът „Полувековна България“ излиза в късната пролет на 1929 г., но работата по него трябва да е започнала доста по-рано. Идеята, съставителството, редак-

¹ Цитирам по: Симова, Ж. Обичана и отричана. Книга за Евгения Марс. Изд. Дружество Гражданин, С., 2004, с. 54. Живка Симова е първата, която обръща внимание на „Полувековна България“ и разказва за някои обстоятелства около появата на този сборник.

цията и организацията по неговото издаване могат да принадлежат единствено на Евгения Марс, защото никой от нейните съвременници не се е похвалил някъде, че е взел участие в подготовката на такова голямо дело. Финансирането на проекта (включително разходите по издаването на сборника) също си е изцяло нейно; не е потърсена помощ от частни дарители или от институции на българската държава. (А и как ще внушиш чувство за гордост, ако поискаш пари от държавата, за да ѝ направиш подарък?) Тази логика не работи днес, едва ли е работела и през 20-те години на XX век, само че Евгения Бончева-Елмазова-Марс иска да мисли в духа на едно отминало време.

Реализацията на сборника „Полувековна България“ е точно онова, което бихме нарекли възрожденско дело. По своя замисъл, подготовка, изработка и цели, сборникът представлява еманация на възрожденския просветителски дух, който вижда в националната независимост, от една страна, в модерната европейска държава, от друга, единствено възможния път за развитие на българския народ. Няма предизвикателство, няма съмнения, няма и сянка от модерен експеримент в концепцията и практическата реализация на този албум. Времето изглежда някак монументално застинало върху пиедестала на един величав юбилей. Изчезнал е споменът за трагичните събития от 1923-1925 година, България сякаш не е разкъсвана от противоречия в политическия живот, из страната сякаш не върлуват македонстващи банди, убийствата по улиците на София сякаш са престанали, а върху цялата страна не тежи абсурдното бреме на милиардния дълг. Албумът – както по времето на Възраждането – вижда пред себе си един идеал, има една велика цел: горда, силна и независима държава България. Вазов би бил щастлив, ако можеше да го види. Четири години след смъртта му Гео Милев го нарича „последния възрожденец“ в българската литература. „Полувековна България“ на свой ред е последното възрожденско дело, късен отглас на способността да се мисли националната принадлежност в идеален и духовно възвишен план.

Днес изглежда трудно да си представим не само величината на този благотворителен жест, но и усилията по неговата организация, и знанията, които е трябвало да има съставителката, за да направи добър подбор на седемдесет и шестимата автори на седемдесет и шест отделни изследвания върху историята на българската държава в продължение на половин век. Няма свидетелство, че авторите са получили някакъв „хонорар“ за своята работа. Нещо от възрожденския дух все още е живеело в настроенията на 20-те години въпреки (а може би точно заради) напрежението от загубите след Първата световна война.

Няма как да е била лесна координацията на работата с толкова много хора, една четвърт от които са професори, а останалите – доктори, инженери, пастори, висши православни духовници... По полов признак съставът е подчертано традиционен: само 8% (или шестима от авторите) са жени, при това половата принадлежност диктува тематичния профил на женския принос: домакинските списания за Теодора Пейкова, Българският женски съюз за Санда Йовчева, Благотворително дружество „Самарянка“ за Елена Чакалова и т.н. И в този случай забелязваме типа мислене, който е карал Вазов да се чувства духовно близък с двайсет и седем години по-младата от него Евгения Марс.

Изработен в печатницата на Армейския военно-издателски комплекс, сборникът е много луксозен за своето време: 54 коли или 420 страници голям формат, около 150 снимки, заради които е наречен „илюстриран албум“, цветна корица с доминиращ златен лъв на червено поле, изработена от проф. Симеон Велков, ученик на Иван Мърквичка. Хартията на книжното тяло е високообемна, гланцирана, но меките корици и техниката на залепване, вместо подшиване, са водели до лесното разпадане на едно толкова тежко тяло. Липсата на твърди корици се дължи вероятно на високата

себестойност, която и без тях е имал албумът. Не знаем какъв точно е бил тиражът, нито каква част от него се е продала; няма и данни за начина на разпространение. Ако съдим по броя на екземплярите, останали десетилетия наред в „склада“ на улица „Бачо Киро“, едва ли издателката е успяла да спечели много пари. Още повече, че цената излиза триста лева – сума, непосилна за гражданите на една разорена държава. Извън това, което са купили библиотеките и някои читалища, немалка част навярно е била подарена.

Ако надзърнем вътре в сборника, виждаме, че той – според замисъла на съставителката, е разделен на четири тематично обособени части: „Историко-географски преглед“, „Духовна култура“, „Материална култура“ и „Чужди вероизповедания, институти и училища“. Несравнимо най-голяма е втората част, „Духовна култура“: малко над половината от обема на целия сборник, но тя пък включва в себе си и това, което днес бихме нарекли държавно образование, музейно дело, съдебна практика, книгоиздаване, периодичен печат и дори НПО-та като *Българска лига за защита правата на човека*, *Съюз на българските съдии*, *Български женски съюз* и т.н. Общо става въпрос за четиридесет и една статии, които са огромен извор на историческо знание. Тук трябва да спомена една особеност в подбора на авторите. Те не просто са компетентни специалисти в своята област. Изричен акцент в подбора е тяхната институционална легитимация, т.е. всеки (или по възможност всеки) автор е бивш или по-често настоящ ръководител на институцията, за която пише. Така той разполага с непосредствени наблюдения, от една страна, с пълна и актуална информация за нейното състояние, от друга страна; статиите са изцяло документални, доминира статистиката за сметка на интерпретацията.

Показателно за съставителската концепция е също така присъствието на специална част, посветена на чуждите вероизповедания, институти и училища. Научаваме много и за етническите групи в България: турци, евреи, арменци, дори за германската евангелска общност... Сборникът е чудесен пример за един начин на мислене, който много по-късно ще бъде наречен *мултикултурализъм*. Евгения Марс публикува всички материали, получени за тази част от сборника, включително дългичкия разказ за основането и настоящото състояние на една земеделска комуна, наречена Минкова махала. В същото време (по нейно признание) не е включила (поради заплашително нарастания обем) статии, предназначени за третата част – „Материална култура“. Това показва, че съставителската концепция на сборника е съзнателно фокусирана върху „духовното“ (в най-общ смисъл) като първостепенна проява на националното единство и оттам на стабилността, която трябва да има съвременната държава – още един рефлекс на възрожденско съзнание.

Съвременният читател, любител на литературната драма от всякакъв вид: историческа, социална, криминална, любовна, трудно ще си представи, че една книга, в която преобладава статистиката, може да бъде увлекателно четиво. Историкът-изследовател обаче е в състояние да прекара с него вълнуващи часове. Защото именно статистиката е онова, което дава сигурност и непреходност на труда му. Ще преодолее изкушението да цитирам от много статии по малко и ще привлече само две, в опит да покаже тъкмо увлекателната и нерядко поучителна страна на скупните цифри.

Първа част започва с общ преглед, назован, без сянка от интелектуална провокативност, „България (граница, територия, население)“. Неин автор е географът Сава Попов, виден образователен деец и основател на Българското географско дружество. С помощта на карта, таблици, графики и в продължение на тринайсет страници (това е най-дългият текст в сборника) той изгражда панорамна картина на българската държава след Освобождението. Първата страница е заета от една прелюбопитна карта, която

нагледно разказва как в период от четири десетилетия осем договора на Великите сили осем пъти са прекроили държавните граници на страната ни.

Силно впечатление прави бързината, с която нараства нашето население. Непосредствено след Освобождението двете области (Източна Румелия и Княжество България) са имали заедно два милиона души. По време на последното преброяване от 1926 година се оказва, че населението е достигнало пет милиона и половина, т.е. само за четиридесет и пет години се е увеличило почти три пъти, и това при положение, че за същото време отвътре са се изселили един милион турци.

От Освобождението до войните (1912-1918) съотношението мъже-жени се удържа в постоянни граници: 51% мъже на 49% жени. Непосредствено след Първата световна война то рязко се променя и става 40% мъже на 60% жени. Последното преброяване от 1926 г. обаче показва нещо странно: съотношението бързо се е върнало на старите си нива (по 50% за двата пола). Как може това да е станало възможно, само за шест години? И пак статистиката ни дава отговор. Във всяка от тези шест години родените момчета са били с около 2% повече от родените момичета. Естественят прираст на населението в България, от друга страна, е бил сред най-високите, а няколко години и най-висок сред всички европейски държави. Най-много деца са се раждали през октомври и януари; те са били заченати по време на коледните и великденските празници.

И все пак най-удивителният факт на статистиката за мен е непромененото в продължение на петдесет години буржоазна модернизация съотношение между селско и градско население в България: четири към едно, т.е. 80% селско срещу 20% градско, с разлика от един процент в края на целия период. Има окръзи, в които селското население приближава 90% (Врачански, Плевенски, Търновски), а в Мазънлийски окръг (намирал се е край Кърджали) то е 97%. Сред статистическото море има и островчета на интерпретация от страна на автора. Такъв е случаят с неговото недоволство пред главоломно увеличаващия се брой разводи във все още патриархална България. През 1920 г. била достигната заплашителната цифра 5746 разведени българи, или 0,12% от цялото население. За свой късмет, Сава Попов няма да доживее времето, когато цифрите наистина ще станат внушителни. А иначе дългият живот не бил особена рядкост в България. През 20-те години страната ни била на първо място в Европа по брой на столетници: 1867 души, от които 893 мъже и 974 жени. Започнато било дори научно проучване на причините за голямото дълголетие.

Вторият пример за текст, в който статистиката говори по-силно от всяка интерпретация, е „Българските репарации по Ньойския договор“. Неговият автор Никола Стоянов е много добре информиран, тъй като е директор на Държавните дългове – иначе астроном, най-напред извънреден, после редовен доцент по астрономия в Софийския университет. (Може би неслучайно астроном е избран за директор на Държавните дългове, тъй като сумите, с които работи неговата Дирекция, могат да бъдат наречени само астрономически.) След Ньойския договор България се оказва с три вида задължения към победителите: окупационни разноски, репарационен дълг и финансови задължения извън първите две. Окупационните разноски (това са разходите по издръжка и транспорт на окупационните сили в България) са в размер на 81 млн. златни франка. Допълнителните финансови разноски (напр. предаване на цялото налично оръжие, на 70 000 глави едър добитък и на 250 хил. тона каменни въглища) са в общ размер 565 млн. златни франка.

Това обаче е нищо в сравнение с репарационния дълг. В съгласие с Ньойския договор България трябва да изплати 2 милиарда 250 млн. златни франка, дължими до 1 юли 1957 г. с лихва от 5% годишно, което прави невероятната сума от 5 милиарда и

пет милиона златни франка, или 135 милиарда български лева. И това при положение, че общото национално богатство на България се оценява на 10 милиарда златни франка, шест от които е само цената на земята, а общият годишен доход възлиза на 61 милиона златни франка. Резултатът, казва Никола Стоянов, е „силно финансово разстройство, продължителна финансова криза и извънмерно обезценение на националната монета“. На 12 август 1922 г. българският лев, допреди войните с пълно златно покритие, е спаднал до катастрофалната стойност от три швейцарски сантима. При това положение няма защо да се чудим, че космополитизмът запада сред българската интелигенция през 20-те години. Освен всичко друго, тя вече няма достъп „на Запад“, поне не и със заплатата на един гимназиален учител, както се случваше в началото на същия век.

Вторият вид текстове в сборника не измерват развитието на българската държава в статистика, а залагат на разказа, който представя събитията и прави сюжет от перипетиите в историята на някаква институция. Сред тях особено увлекателно е написана статията „Народната опера“ от проф. Петко Наумов. Авторът е основател на Висшето музикално училище, а по-късно и активен радетел за създаването на оперна институция. В очевидна дисхармония с обективния тон на другите автори той започва така:

Воден от най-чисти намерения да напиша само това, което съм преживял [...] чувствам се задължен да изнеса всичко, което зная. Моите бележки ще бъдат една изповед.

Статията му започва като четиво за необикновени събития и наистина, това, което следва нататък, е толкова драматично, че авторът го нарича „Оперната война“. Ще разкажа накратко този сюжет, за да илюстрирам втория тип статии в сборника, но също така и да разведря потискащия ефект на представената по-горе статистика. Допълвам разказа на Петко Наумов с някои подробности, които знам от работата на Пенчо Славейков като директор на Народния театър.

Всичко започва през месец май 1907 г. със смелата, дори прекалено смела идея на двама певци: Иван Вулпе и Константин Михайлов-Стоян, изключително популярен тенор от Руския императорски театър, да се създаде българска опера. (Впрочем такъв опит е бил правен петнайсет години по-рано от господата Казаков и Славков, но е завършил с пълен провал. Едно, защото България не е разполагала с родни сили, друго, защото нямало подготвена публика. По същото време в София дал концерт знаменитият чешки цигулар виртуоз Франц Ондричек. Публиката в салона на Славянска беседа се състояла от Фердинанд с неговата свита и Петко Наумов.) Този път обаче идеята е приета присърце от актуалния министър на просвещението Никола Мушанов. И тъй като липсва всякаква подходяща сграда, той нарежда на Пенчо Славейков да отстъпи на музикантите време за репетиции в салона на Народния театър. Не знаем точно защо, но знаем със сигурност, че Пенчо Славейков оказва съпротива почти на живот и смърт. Стига се дотам, че лично заключва вратите и заповяда на охраната да не пуска никого под страх от уволнение.

Става обществен скандал. Очертават се два враждуващи лагера. От едната страна са няколко музикални дейци, от другата – голяма част от столичната интелигенция, включително видни писатели. Самият Вазов изпраща открито писмо, в което се казва:

Идеята да имаме народна опера е добра, но считам, че създаването ѝ от държавата ще бъде прибързано [...] Засега мисля, че грижите ни трябва главно да бъдат насочени към закрепването на зараждащия се наш драматически театър.

И това при условие, че Вазов не обича да ходи на театър, още по-малко – на модерни театрални представления, а най-малко от всичко обича директора на Народния театър. Все пак оперният екип е организиран и потича трескава подготовка за първото

представление: „Фауст“ от Гуно. Иван Вулпе изпълнява ролята на Мефистофел, Михайлов-Стоян – на Фауст. Първият спектакъл минава добре, или както пише Наумов, „без особени музикални скандали“. Галерията, където седи софийската златна младеж, изразява буйно своя възторг; ложите, където седят по-претенциозните зрители, гласно правят забележки и критикуват. След представлението министърът дава банкет за всички участници. На другия ден Петко Наумов среща Пенчо Славейков на ул. „Левски“, до пощата. „Защо ти не вземаш участие в операта?“ – пита Славейков. Казах му, че не съм писал и поддържал оперната идея с цел да заемам какъвто и да било пост в операта. Тогава той откачи от бутониерата си една хубава роза и я закачи на моята, като каза: „Дерзай, вашата идея ще успее, щом има такива идеалисти, които така незаинтересувано да я поддържат.“

В „Полувековна България“ има още много интересни сведения за възникването и развитието на държавни и частни институции, както и за някои неправителствени организации. Едва ли днес някой си спомня например за съществуването и процъфтяването на комуналното земеделско стопанство *Минкова махала*. То израства край една караджейка (воденица), чийто собственик бил убит от турците още по кърджалийско време. На мястото се появява село, в което през 1901 г. се заселва групичка от образовани млади будители, последователи на народничеството – движение, толкова популярно у нас в края на XIX век. Двайсет и осем години по-късно бедното село се е преобразило в цветущо стопанство с хиляди декари обработваема земя, включително зеленчукови градини „на поливка при гравитация“ и двеста декара „американски лозя“, от които се произвежда вино Пино ноар и Ризлинг за износ. Стопанството отваря собствени магазини в София, започвайки с градските хали, построява си метеорологична станция, за да мери температурата и влажността на въздуха, както и електрическа централа; започва да строи консервена фабрика, планира баня и „дезинфекционна камера чрез изпаряване, перални, душеве за ежедневно потребление лятно време от работниците“. Отгоре на всичко е разработена програма, която днес можем да наречем само екологична.

Ще прескоча възможността да направя сравнение с българското земеделие днес и най-вече с желанието да се кооперираме. Ще кажа обаче, че съставителката на сборника съвсем неслучайно започва с общия преглед „България (граница, територия, население)“ и завършва с Минкова махала. Идеята е да се внуши представата за пълна панорама, за цялостен обзор: от най-голямото до най-малкото, от А до Я на онова, което е постигнала българската държава за краткото историческо време от половин век. Рецепцията на сборника разчита правилно това намерение, затова реакциите след неговото излизане са толкова еднозначно похвални – изключителен сговор в едно силно несговорчиво време, каквото са 20-те години на XX век.

Тази книга е [...] крупно родолюбиво дело на частната инициатива – един великолепен паметник в нашата книжнина пише вестник *Дневник* на 13 септември 1929 година.

При днешните времена на сурови материални несгоди и тежки обществени условия, подобно родолюбиво дело е един рядък подвиг добавя малко по-късно и *Женски свят*. А старият столичен ежедневник *Мир* вече е посочил като „най-важен за отбелязване и достоен за всяко учудване“ факта, че става въпрос за „дело, дължимо изключително на частна инициатива!“.

Вложила много време, средства и труд в създаването на „Полувековна България“, Евгения Марс следи внимателно всички отзиви в пресата, изрязва и трогателно подрежда отрязъците в специално направен албум. Месеци преди да бъде публикуван сборникът умира д-р Елмазов. Животът, както обикновено, продължава

напред. Следващото десетилетие ще бъде белязано с най-силната обществена активност и публична видимост в нейния биографичен път – едва ли без връзка със славата, който ѝ носи „Полувековна България“.

През 1930 г. Евгения Марс става съоснователка на *Клуба на българските писателки* и през целия период от 1932 до 1938 година е негова председателка; организира много четения, чествания и дори турне в Югославия. През 1931 г. е избрана в Централния комитет на *Българската лига за защита на правата на човека и гражданина*; от юни 1932 г. е подпредседател на дружество „Българска драма“. В средата на десетилетието излиза нейният сборник с разкази „Човекът в дрипи“; по същото време се оказва на дваисето място в класацията за най-четени български автори, направена от *Столичен общински вестник*. В края на десетилетието вече страда от тежки сърдечни проблеми; умира през септември (както Вазов) 1945 г. от миокардит. Политическата обстановка е такава, че погребението ѝ не получава заслужения обществен отзвук. „Полувековна България“ обаче остава – като затрупан от времето, но неразрушен паметник на българското достойнство.

Днес, деветдесет и две години след публикуването на сборника, книжният ни пазар изобилства с всякакви енциклопедични издания: едни върху историята, други върху географията, трети върху културното наследство на България. Нито едно от тях обаче не може да се мери с делото на Евгения Марс. Нито една съвременна книга не представя българската държава с толкова широк тематичен размах, не осмисля държавността като кълбо от множество сплетени една в друга нишки. В това отношение, бих искала да повтора, замисълът на Евгения Марс си остава ненадминат. Той наистина е възрожденски по своя патриотичен дух, но и ренесансов в европейския смисъл на думата, защото мисли цялото, т.е. държавата, не като сбор, а като единство на неговите характерни черти.